

*І.Л.Бутич
(Київ)*

Повстання 1768 року

Андрусівське перемир'я 1667 і "Вічний мир" 1686 років розірвали по Дніпру навпіл Україну. Лівобережна Україна з Києвом залишилася в складі Російської держави, а рясно полита кров'ю українська земля на правому березі Дніпра знову опинилася під владою Польщі і Туреччини. За "Вічним миром" усі міста, що розкинулися від Стайок вниз по Дніпру до річки Тясмин - Ржищів, Трахтемирів, Канів, Мошни, Черкаси, Боровиця, Бужин, Воронівка, Крилов, Чигирин - мали бути незаселеними до наступної постанови. Та народ з дивовижною рішучістю і наполегливістю боровся, відстоюючи право на життя в єдиній державі. Тут у 80-х роках XVII ст. поселяється багато козаків і селян-утікачів. Організуються козацькі полки, очолювані Абазиним, Іскрою, Палієм і Самусем. Особливо великим авторитетом і популярністю

серед населення користувався Семен Палій, який порушив питання про возз'єднання Правобережної України з Лівобережною.

За рішенням Карловицького конгресу 1698-1699 років Туреччина віддала Польщі Поділля і частину Правобережжя. Польський уряд здійснив заходи щодо ліквідації козацтва. У відповідь на це вибухнув ряд повстань.

На підставі умов Прутського трактату 1711 р. між Росією і Туреччиною були підписані умови 5 квітня 1712 і 13 квітня 1713 року, за якими царський уряд зобов'язався вивести свої війська і не втручатися в справи Правобережної України. Російський уряд закликав козаків і селян переселитися на Лівобережжя, де їм відводилися землі. Частина населення скористалася цим. На Правобережжя поверталися польські пани і відновлювали свої порядки, які були знищені у процесі боротьби з повстанцями. Родючі землі Київщини, Брацлавщини потрапили до рук магнатів Потоцьких, Чарторийських, Яблоновських, Сангушків, Браницьких, які переводили сюди своїх підданих з Полісся, Волині і Галичини. Але робочих рук не вистачало. Щоб добути їх, магнати змушені були поступитися своїми правами й організувати слободи, запрошували селян осідати на них на пільгових умовах, зокрема звільняли їх на 15-30 років від повинностей. Край швидко залюднювався вихідцями з Волині, Полісся і Галичини, де феодально-кріпосницький гніт був особливо тяжким, а також втікачами з Лівобережжя. Виникали селища, які через надані новосельцям пільги називалися слободами.

Та минали роки. Закінчувалися пільги, вводилася панщина, збільшувалися повинності, встановлені інвентарями, і запроваджувалися нові. Соціальний гніт посилювався національно-релігійним гнобленням. Польська шляхта, сзуїти змушували православних приймати унію. На соборі 1730 року у Замості сзуїти домоглися, щоб уніатську церкву ще більше було наближено до католицької, а в 1743 році був реформований в сзуїтському дусі і базиліанський орден. Дисиденти зазнавали утисків у відправі. Сейми 1717 і 1739 років, всупереч закону 1573 року, позбавили дисидентів права засідати у сеймових комісіях і трибуналах. Українським міщанам забороняли займатися ремеслом і торгівлею. Великим лихом для трудового народу були постої. Дошкуляла й оренда. Магнати, яким належала майже вся Правобережна Україна, жили в Польщі. Всі

справи вершили різні губернатори (управителі), комісари, посесори, економі, лісничі, писарі.

Влада короля у Польщі була слабкою і панську сваволю ніщо не стримувало. Пан у своєму маєтку був повноправним господарем. Сейми і сеймики зривалися. Припинилася чинність законодавства, стало неможливим призначити податки, контролювати фінанси, збільшувати військо. Все це створювало сприятливий ґрунт для іноземного втручання, для погіршення тяжкого становища трудового народу. Панська сваволя зустрічала опір селян, який переростав у збройну боротьбу, водночас охоплюючи велику територію.

Так у загальних рисах розвивалися на Україні соціальні відносини, які породили і протягом XVIII ст. жили гайдамацький рух, один з важливих етапів народної боротьби за соціальне і національне визволення. Наймогутнішим спалахом цього руху було повстання 1768 року.

Зародження гайдамацького руху дослідники відносять до різних часів. Микола Костомаров гайдамацький рух як форму партизанської боротьби бачив уже під час Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького. Володимир Антонович стверджував, що перші відомості про гайдамацький рух зафіксовані на початку XVIII ст. у волинських актах. Зокрема, 1708 року на Волині діяв гайдамацький загін, очолюваний Грицьком Пашенком. Пізніше число таких загонів настільки зросло, що 1712 року коронний гетьман Синявський для боротьби з ними виділив частину військ з діючої армії. Водночас гайдамацькі загоони з'являлися на Поділлі, Брацлавщині і Київщині. Вони, як правило, складалися з селян-утікачів, які поверталися і разом з підданими нападали на свого пана. Гайдамаками ж ці борці стали називатися дещо пізніше. Вперше ця назва зустрічається в універсалі реґіментаря української частини королівських військ Яна Галацького від 22 лютого 1717 року. Документи свідчать, що гайдамацький рух набрав найбільшого розмаху на Правобережній Україні, іноді переростаючи в загальнонародні повстання. Проте він не був ізольованим, а знаходив відгук і був найчастіше пов'язаний з боротьбою в Галичині, на Лівобережній і Слобідській Україні. Переказувати всі дії гайдамацьких загонів немає ні можливості, ні потреби, обмежимося розглядом його особливостей і найважливіших етапів.

Спільним для гайдамацького руху на всій території України було те, що дії гайдамаків починалися навесні і тривали до осені.

Зимомю вони, як правило, не здійснювали нападів на панські маєтки. Але як тільки пригрівало весняне сонце, в лісах і байраках, на хуторах і пасіках, у запорізьких степах і Карпатських горах гуртувалися селяни-втікачі. Вони об'єднувалися у загони і здійснювали напади на панські маєтки. Ці загони були різними як за чисельністю, так і за тривалістю. Одні діяли довгий час, інші - тільки один сезон або й тільки до завершення першого ж нападу. Спочатку гайдамацькі загони були невеликими й вели боротьбу розрізнено. Згодом вони стають більшими й діють злагодніше, зокрема на Правобережжі. На Лівобережжі і Слобожанщині гайдамацькі загони майже завжди були невеликими, що давало їм змогу зненацька з'являтися і раптово зникати. Коли ж якийсь із загонів і наражався на значну військову силу, то втрати були невеликими.

Майже в кожному загоні були запорожці або ж люди, які довгий час жили на Запоріжжі. До загону також прагнули залучити мешканців того краю, куди передбачався похід, часто навіть підданих пана, на масток якого готувався напад. Обираючи отамана, зважали на його досвід, хоробрість, винахідливість і знання місцевості. Проте траплялося й так, що селянин-утікач, який проявив ініціативу в створенні загону, ставав його ватажком.

Однією з умов успіху гайдамаків було їх швидке переміщення. Тому вони завжди мали добрих степових коней. У верховій їзді гайдамаки не поступалися регулярним військам. Їхні загони здебільшого не мали валок. Ще важче було впоратися з пішими гайдамаками. Вони ховалися у високій траві й влучно стріляли. Коли ж їх оточувало польське чи російське військо, билися так відважно, що завдавали йому великих утрат і примушували відступити або ж, дочекавшись ночі, непоміченими прослизали між ними. Якщо ж була несила перемогти, гайдамаки гинули в бою, але не здавалися. Хоробрість і спритність гайдамаків, їхнє вміння битися визнавали навіть вороги. "Один гайдамака, - писав ксьондз Китович, - увірвавшись у середовище поляків, міг за хвилину розігнати їх сорок чоловік, заподіявши кожному з них або рану, або смерть... На п'ятдесят гайдамаків треба було наших двісті-триста і більше, щоб з ними справитися. Ніколи вони не піддалися б рівній або лише трохи більшій силі".

Успіхи гайдамаків пояснювалися насамперед їхніми тісними зв'язками з місцевим населенням. Селяни поповнювали загони, допомагали у вивченні об'єктів нападу, були провідниками, поста-

чали харчі і боєприпаси, переховували майно, зброю, повідомляли про небезпеку й надавали притулок. Донесення, рапорти командирів військових команд переповнені скаргами на те, що силоміць мобілізовані для переслідування гайдамаків селяни і козаки "нерадиво" допомагають військові, а інколи взагалі відмовляються брати участь у виявленні і затриманні гайдамаків.

Виняткову роль у розгортанні гайдамацького руху відіграла Запорозька Січ. Запоріжжя було тим резервуаром, куди стікалися втікачі з усіх кінців України. Тут, у Запоріжжі, формувалися гайдамацькі загони, до складу яких входили, а нерідко й очолювали їх запорізькі козаки. Участь запорожців у гайдамацькому русі зміцнювала сили повстаців, поповнюючи їх загони загартованими, відважними і досвідченими кадрами воїнів, надавали цьому рухові більшої організованості і цілеспрямованості. Героїчна боротьба запорожців підтримувала в народних масах дух протесту проти утисків, надихала їх на опір існуючому ладові.

Перше велике повстання гайдамаків спалахнуло на Правобережній Україні 1734 року. Цьому сприяв ряд обставин. Саме тоді в Польщі було безкоролів'я після смерті Августа II. У Польщі виникли дві групи, яких підтримували різні країни. Одні прагнули обрати королем Станіслава Лещинського, інші - Августа III. Для того, щоб змусити шляхту обрати королем Августа Росія ввела до Польщі свої війська. Російське командування звернулося до надвірних козаків із закликом виступити проти прихильників Станіслава Лещинського. Цей заклик селяни зрозуміли як дозвіл бити панів. Повстання дуже швидко охопило Київщину, Брацлавщину, Волинь, Поділля і навіть деякі райони Галичини. Найбільшого розмаху воно набрало на Брацлавщині, де повстанців очолив сотник Шаргородської надвірної міліції Верлан. Його загін, розгромивши деякі частини шляхетського війська, увійшов до Руського воєводства й зайняв Броди. Водночас з Верланом діяли загони Скорича, Гриви, Медведя Моторного та інших.

Тимчасом російське військо взяло Гданськ, Станіслав Лещинський утік за кордон і королем став Август III. І царське військо разом з польською шляхтою жорстоко розправилися з гайдамаками. Та ліквідувати гайдамацький рух їм не вдалося. 1736 року він запалав з новою силою. Гайдамацькі загони, очолювані Медведем, Гривою, Жилою, Харком, Рудем захопили Паводоч, Погребище, Таращу та інші міста.

Царський уряд і на цей раз доклав усіх зусиль до швидкої ліквідації гайдамацького руху. До цього його спонукав страх, що повстання перекинеться і на Лівобережжя. Ознаки ж цього були.

Напади гайдамаків на панські маєтки тривали безперервно аж до 1750 р., коли знову запалало полум'я повстання. Починаючи з 1737 р., активізував дії гайдамацький ватажок Гнат Голий. Отаборившись у Чорному лісі, він робив сміливі набіги на шляхетські маєтки. 1741 р. Голий покарав Саву Чалого за те, що він перейшовши до панів, почав переслідувати гайдамаків. Діяли гайдамаки у районі Білої Церкви, Крилова, Саврані, Сміли, Лебедина, Кодакка, Липівця, Умані, Балабанівки, Гринєва, Погребищ. У цей час активізувалися дії опришків на чолі з Олексєм Довбушем на Покутті.

До 1741 р. відноситься згадка про гайдамацький рух і в Слобідській Україні. Тут були затримані гайдамаки Одимченко, Заїка, Сухий та інші.

Наприкінці 40-х років розгортаються дії гайдамаків і на Лівобережній Україні, у Лубенському повіті та Миргородському полках, а також навколо Києва. Підтверджується це зверненням Миргородської полкової канцелярії до Генеральної військової канцелярії, яким пропонувалося через посилення гайдамацького руху, перенести ярмарки з Цибулева до фортеці Глинськ.

Навесні 1750 р. кілька гайдамацьких загонів перейшли із Запорізьких степів у межі Правобережної України, де їх дуже радо зустріло населення. Воно допомагало їм чим тільки могло - постачало харчі, давало провідників тощо. Одні гайдамацькі загани вчинили напади на Мошни, Білу Церкву, на маєтки в Чигиринському старостві, знищуючи все, "що паном звалось", інші - оволоділи Уманню, Вінницею, Литичевим, Фастовом, Радомишлем, Корсунем, Ржищевим, Володаркою. Гайдамацький загін, очолюваний Подолякою, що діяв на Поліссі (у районі Овруча і Мозиря), оволодів Радомиським замком і проник на лівий берег Прип'яті. Багато з тих загонів, що діяли на Правобережній Україні, організовувалося в Запорізьких степах.

Активізували гайдамаки свої дії і проти військових застав, число яких у той час особливо зросло. Царський уряд знову направив свої війська на допомогу шляхті у боротьбі з гайдамаками. Проте й посилені військові команди не раз зазнавали серйозних поразок від гайдамаків. Хоча російським спільно з польськими військами

вдалося дещо вгамувати гайдамацький рух, але остаточно приборкати його і на цей раз у них сили не вистачило. Боротьба тривала і в наступні роки, причому особливо активно 1759 р., коли вона охопила майже всю Слобідську Україну. З цього часу тут гайдамацький рух тривав безперервно.

Нова, найвища хвиля гайдамацького руху припадає на 1768 р., відома в історії під назвою Коліївщини. Розгортанню повстання сприяв ряд обставин. У 60-х роках XVIII ст. для більшості селян закінчилися пільги і їх почали змушувати відробляти панщину й виконувати інші повинності. Посилився наступ католицької церкви. 1768 р. під гаслом захисту католицизму і шляхетських прав, визволення Польщі з-під впливу Росії у Барі організувалася конфедерація, яку очолив Пулавський і Красинський. Дії конфедератів супроводилися пограбуванням населення, вигнанням православних священників із парафій, руйнуванням їх будинків і церков. Конфедерати, - писав канівський міщанин Сидір Іванович, - нападали на православних, загрожували їх життю і здоров'ю, катували їх, били, грабували, калічили і вбивали. Це визнавали й самі учасники конфедерації в універсалі від 16 листопада 1769 р. Яскравим прикладом сваволі конфедератів може служити й спалення Мліївського титаря Данила Кушніра, так яскраво описане Т.Г.Шевченком у поемі "Гайдамаки" ("Титар").

Для боротьби з конфедератами уряд увів до Польщі своє військо під командуванням генерал-майора Апраксіна, який 7 червня 1768 р. звернувся до польських магнатів із закликом відступити від конфедератів і підтримати російське військо. Російським військом, яке вступило на Правобережну Україну, командував генерал-майор Кречеников. Населення Правобережної України прихід російських військових частин витлумачило як допомогу йому в боротьбі проти шляхти. Поширювалися чутки, що цариця Катерина II видала "золоту грамоту", на підставі якої кошовий отаман наказав Запорізькому війську виступити проти шляхти.

Навесні 1768 р. селяни Правобережжя почали громадитися в загони. Сюди групами й поодинокі пробіралися запорожці. Гуртувалися вони в Чорному лісі, а потім прямували до Лебединського і Мотронинського лісів. Недалеко від Мотронинського монастиря над Холодним Яром гайдамаки заклали Кіш. На чолі повстання став син селянина з Медведівки Максим Залізняк, який на раді був

проголошений полковником. Він ще малим хлопцем пішов на Запоріжжя, наймитував.

У 2-й половині травня 1768 р. гайдамаки виступили з Коша. Вони оволоділи Жаботином, потім побували у Медведівці, Смілі, Корсуні, Богуславі, Каневі, Кам'яному Броді, Лисянці. За кілька тижнів повстання охопило всю південну Київщину, Брацлавщину, перекинулося на Поділля і в Галичину. Шляхта й орендарі кинулися до міст, сподіваючись за мурами магнатських замків сховатися від народного гніву. Багато їх зібралось у Білій Церкві, Лисянці й особливо в Умані - центрі володінь київського воеводи графа Потоцького і водночас центрі поширення унії. Умань була оточена валами та рвами і мала 32 гармати. В'їзд до неї охоронявся гарнізоном піхоти, а саме місто полком надвірних козаків (2 тис. чоловік), що жили поблизу окремою слободою.

Залізняк знав, що Умань могла не тільки вчинити опір, але й виступити проти гайдамаків, тому він вжив всіх можливих заходів, щоб схилити на свій бік Івана Гонту, а з ним і надвірних козаків, бо Гонта серед них користувався великим авторитетом. Так воно й сталося. Пани вирішили попередити напад повстанців і вислати проти них надвірних козаків на чолі з полковником Обухом. Серед них був і сотник Гонта, селянин із села Розсішок, Потоцький узяв його до себе на службу, а згодом призначив сотником і подарував йому два села - Орадівку і Розсішки. Незважаючи на це, Гонта з козаками перейшов на бік повстанців і разом з загоном Максима Залізняка 9-10 червня 1768 р. оволодів Уманню.

Всього три тижні гайдамаки мали змогу вільно порядкувати, проте вони цей час не марнували, а робили все можливе для поширення руху: вводили козацький устрій, формували й розсилали озброєні загони у різні напрямки - на Брацлавщину, Поділля, Полісся. Повстанські загони, керовані Микитою Швачкою, Іваном Бондаренком, Андрієм Журбою, Микитою Москаленком та інші на місцях поповнювалися новими силами. Купець Кантаржей, який побував у таборі Максима Залізняка, розповідав у Запорізькій Січі, що він сам бачив, як багато підданих католиків приїжджали до Залізняка з різних місць, звідки були вигнані пани, і просили призначити адміністрацію. Залізняк кожного з них достойно приймає і дає від себе писемні накази, щоб вони точно виконували його розпорядження, а порушникам погрожував штрафами. Цей ж підтвердили в Коші уманці Остап Поламаний та Остап Бочка. Вони

сказали, що полковник Залізняк має "управительну" резиденцію над містом Уманню і цілою Уманською губернією і всякі між тамошніми жителями розправи проводить. Залізняк призначав отаманів, яким доручав урядування на тій чи іншій території, давав проїжджі листи. Так, від Максима Залізняка одержали проїжджі листи купці Кантаржей, Поламаний, Бочка. Цей лист зберігається у фонді Коша Запорізької Січі (ЦДІА у Києві, Ф. 229, оп. 1, спр. 227, арк 19). З помітки на ньому видно, що Паламаний і Бочка були пропущені на Запорожжя через Орлівський форпост 19 червня 1768 р. Лист стверджує існування канцелярії, а значить і наявності військової організації у повстанців у перші дні після взяття Умані. З універсалу та інших документів довідуємося, що повстанці приділяли увагу організації управління на визволеній території. Так, універсалом 6 червня 1768 р. Залізняк наказував отаманові Канівського куреня Іванові Чалому "порядок в селах і деревнях учинять" (Архів Міністерства закордонних справ Російської Федерації, Ф. Зносини Росії з Польщею, оп.79/6, спр.993, арк. 175-177). Старшим над жителями містечка Теплика і Теплицького повіту Залізняк призначив Ф.Осадчого.

Проти царських військ повстанці не вживали будь-яких заходів, вірячи в те, що Катерина II підтримує їхню боротьбу і Правобережжя буде об'єднане з Лівобережною Україною. Це було однією з основних причин швидкої поразки повстанців.

Повстанські загони у цей час діяли на Київщині, Поділлі, Брацлавщині. Їх ватажками були Семен Неживий, Яків Швачка, Бондаренко, Москаль, Павло Таран та ін. Куди б не приходили повстанці, зразу ж вони скасовували панщину. 25 червня прийшов загін гайдамаків у Володарку. Отаман повстанців Павло Таран заборонив усім селянам волості відбувати панщину, за винятком ремонту греблі через Рось, по якій переправлялося запорізьке військо. Смілянський сотник Шило, дізнавшись, що в турецькій частині Балти зібралось багато шляхти й орендарів, вимагав, щоб йому були видані втікачі. Турецькі власті відмовилися це зробити. Тоді Шило напав на місто.

Боячись дальшого розширення гайдамацького руху, Росія послала свої війська в центр гайдамацького руху. Царські офіцери, скориставшись тим, що повстанці вважали російське військо своїм союзником, бували в районі його розташування, по-зрадницькому

захопили Максима Залізняка, Івано Гонту та інших керівників повстання.

Але боротьба на цьому не припинилася. Загони Неживого, Журби та інших чинили запеклий опір російському військові. Тільки наприкінці липня основні сили повстанців були розбиті. Гонту та інших повстанців, мешканців Правобережної України, було передано польському командуванню, а запорожців і вихідців з Лівобережної та Слобідської України судили царські власті.

Почалася кривава розправа над учасниками повстання, під час якої особливу жорстокість проявили шляхетські війська (у Конді, Сербах, біля Могилева на Дністром та інших місцях). Максим Залізник з товаришами, засудженими разом з ним, по дорозі на заслання у слободі Котельві утік з-під варти, але швидко був схоплений. Деякий час тримали його у Московській в'язниці, а потім, напевне, вислали в Нерчинськ.

Боротьба гайдамаків з неослабною силою продовжувалася і в другій половині 1768 р. на Смілянщині, у районі Білої Церкви, Гусятина, Жаботина, Корсуня, Богуслава, Лисянки. Повстанці звернулися до селян із закликem піднятися на боротьбу, яка продовжувалася і в наступні роки, хоч вона вже й не набирала таких масштабів.

У цей час, зокрема в 1770-1771, 1774-1775 рр., досить активно діяли гайдамаки на Слобідській Україні, а також у Гадяцькому і Полтавському полках Лівобережної України. На початку 1774 р. гайдамацькі загони проявили активність у Харківському повіті та Охтирській провінції. Водночас інші загони чинили напади на панські маєтки у Валківському повіті і в районі річок Коломака та Кагамлика. Для боротьби з гайдамаками надсилалися військові загони та це здебільшого не досягло мети.

У боротьбі гайдамаків велику роль відіграла Запорозька Січ. Козацькі вольності на Запоріжжі для поневолених були своєрідним гаслом у боротьбі. Уже сам факт існування Запорозької Січі революціонізував поневолені народні маси. Тому з такою ненавистю царський уряд дивився на Запоріжжя і чекав тільки нагоди, коли зможе з ним розправитися.

Якщо ж до певного часу царат терпів існування Запорізької Січі, цього бурхливого джерела бунтарських сил, то тільки тому, що не мав ні сил, ні засобів для її знищення. Він йшов на компроміси, а водночас робив усе для того, щоб ослабити Січ, ізолювати

від Правобережжя та Лівобережжя, що жили її силою. З цією метою царський уряд у 40-60-х роках XVIII ст. почав поселяти на південних і південно-західних околицях Придніпров'я регулярні війська, будувати тут військові форпости, а 1753 р. заснував фортецю Св.Єлизавети.

Посилення визвольного руху, поразка селянської війни під керівництвом О.Пугачова, перемога Росії у війні з Туреччиною 1768-1774 рр. остаточно вирішили долю Запорозької Січі. 1775 р. за наказом Катерини II Запорозьку Січ було зруйновано. Її ліквідація позначилася і на розмахові, цілеспрямованості гайдамацького руху.

Визвольна боротьба українського народу XVIII ст. знайшла відображення в офіційних документах і спогадах сучасників. Героїв цієї боротьби народ оспівав у піснях і переказах, зберіг у творах мистецтва. Обсяг цих джерел значний. Досі в Україні і поза її межами з'явилося понад 300 публікацій документів і наукових розвідок. Чимало документів опубліковано у періодичних виданнях - "Онові", "Киевской старине", "Русском архиве", "Записках Наукового товариства імені Шевченка", "Записках історично-філологічного відділу ВУАН", "Україні".

Найвагомішою публікацією, безперечно, є "Акты о гайдамаках" (1700-1768), підготовлені В.Антоновичем з ґрунтовною передмовою (див. "Архив Юго-Западной России. Ч.Ш, т.Ш. - К., 1876).

До 200-річчя Коліївщини було видано збірку "Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст." (К., 1970), в якій наведені документи про гайдамацький рух у 1717-1775 рр. на всій території України. Серед зарубіжних видань ґрунтовнію виділяється дослідження польського вченого Владислава Ссрчика "Коліївщина" (Koliszczyzna. - Kraków, 1968).

Проте названими публікаціями і дослідженнями проблема не вичерпується. Є ще багато джерел, зокрема ділових, яких не торкалася рука дослідника. Вони зосереджені насамперед у Центральному державному історичному архіві України в Києві, рукописному відділі ЦНБ ім.В.І.Вернадського АН України, Архіві С-Петербурзького відділення Інституту історії АН РФ, Центральному державному архіві давніх актів у Москві, Центральному державному військово-історичному архіві у Москві та Архіві Міністерства закордонних справ РФ, в архівах і рукописних відділах бібліотек і музеїв Польщі. Є й не видані розвідки. До таких

належить багаторічна праця Г.Ю.Храбана, присвячена спогадам про Коліївщину. Її видання було б хорошим дарунком до 225-ї річниці цієї знаменної події в історії українського народу.